

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/143-147>**Fuad Əlizadə**

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

magistrant

alizade.fuad.1998@gmail.com

RƏQƏMSAL VALYUTANIN İQTİSADI VƏ HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ MƏRKƏZİ BANKLARIN ROLU

Xülasə

Müəllif bu araşdırmasında rəqəmsal valyutanın və onun bir növü kimi kriptovalyutaların istifadəsinin genişlənməsini gündəmə gətirir. Eyni zamanda Mərkəzi Bankların rəqəmsal valyutanın tənzimlənməsində oynadığı rolunu detallarla əks etdirməyə çalışmışdır.

Müəllifin araşdırması göstərir ki, bu gün qloballaşma dövründə maliyyə mühiti dedikdə dünya maliyyə bazarlarının inkişafına, bankların maliyyə korporasiyalarının və investorların qərarlarına təsir göstərə bilən beynəlxalq və regional şərait nəzərdə tutulur. Məlum olduğu kimi, pul, elə maddi aktiv, maddi dəyər və ya məhsuldur ki, onsuz heç bir müasir cəmiyyəti, bazar münasibətlərini, əmtəə dövriyyəsinə, ticarət, maliyyə institutlarını və iqtisadi təsisatları təsəvvür etmək mümkün deyil. İnciləbi inkişaf və müasir texnoloji nailiyyətlər pul və valyutanın yeni və daha geniş ödəniş vasitəsinə çevrilməsinə imkanlar yaratmışdır.

Açar sözlər: rəqəmsal valyuta, kriptovalyuta, CBDC, Cadcoin, FEDcoin

Fuad Alizade

Azerbaijan State Economic University

master student

alizade.fuad.1998@gmail.com

The role of Central Banks in the economic and legal regulation of digital currency

Abstract

In this study, the author brings to the fore the expansion of the use of digital currency and cryptocurrencies as a type of it. At the same time, he tried to reflect in detail the role played by Central Banks in the regulation of digital currency.

The author's research shows that today's financial environment in the era of globalization refers to international and regional conditions that can influence the development of world financial markets, the decisions of banks, financial corporations and investors. As is known, money is a material asset, material value or product without which it is impossible to imagine any modern society, market relations, commodity circulation, trade, financial institutions and economic institutions. Revolutionary development and modern technological achievements have created opportunities for money and currency to become a new and wider means of payment.

Keywords: digital currency, cryptocurrency, CBDC, Cadcoin, FEDcoin

Giriş

“Rəqəmsal valyutalar yalnız rəqəmsal formalarda mövcuddur. Onlarla bağlı bütün əməliyyatlar internetə qoşulmuş, kompüterlər və ya elektron pul kisələri ilə həyata keçirilir. Bir tərəfdən, fiziki valyutalar eyni zamanda görünə və hiss edilə bilər. Məsələn üçün əskinələri və sikkələri göstərmək olar. Fiziki valyutaların əməliyyatı yalnız istifadəçilər bu vəsaitlərə malik olduqda həyata keçirilir.

Bəzi onlayn icmalar, məsələn, oyun saytları, qumar portalları və ya sosial şəbəkələr rəqəmsal valyutaların istifadəsini məhdudlaşdırır. Rəqəmsal valyutalar bütün dünyada hamar və sürətli əməliyyatları təmin edir” (1).

Mərkəzi Bankın rəqəmsal valyutaları (CBDC) fiziki əmtəə ilə bağlı olmayan dövlət tərəfindən buraxılan valyutanın rəqəmsal formasıdır. Onlar mərkəzi banklar tərəfindən verilir. Onların rolu bir ölkənin hökuməti və onun kommertiya-bank sistemi üçün maliyyə xidmətlərini dəstəkləmək, pul siyasətini təyin etmək və valyuta buraxmaqdır. Mərkəzi Banklara misal olaraq ABŞ Federal Ehtiyat Sistemini Yaponiya Bankını, Çin Xalq Bankını (PBOC) və Almaniyanın Deutsche Bundesbankını göstərmək olar. CBDC-lər stabilkoinlərə bənzəyir, lakin eyni deyil.

Stabilkoinlər, zamanla nisbətən sabit dəyəri saxlamaq məqsədi ilə başqa valyuta, əmtəə və ya maliyyə alətinə bağlanmış xüsusi, sabitləşdirilmiş kriptovalyuta növüdür. Mərkəzləşdirilməmiş kriptovalyutalardan fərqli olaraq, CBDC-lər dövlət tərəfindən buraxılır və idarə olunur.

“CBDC-nin heç bir növü yoxdur, müxtəlif ölkələrdə müxtəlif yanaşmalar sınaqdan keçirilir. CBDC-nin bir növü, Şərqi Karib dənizində tətbiq olunan DCash modelidir. DCash ilə istehlakçılar birbaşa mərkəzi bankda depozit hesablarına malikdirlər. Spektrin əks tərəfində müştərilər üçün rəqəmsal valyuta hesablarını yaymaq və saxlamaq üçün özəl sektor banklarına güvənən bir CBDC pilotu olan Çinin e-CNY var. Pekində 2022-ci il Olimpiya Oyunları zamanı e-CNY-ni nümayiş etdirdi. Ziyarətçilər və idmançılar Olimpiya kəndində alış-veriş etmək üçün valyutadan istifadə edə bilərdilər.

Digər bir model Avropa Mərkəzi Bankı tərəfindən nəzərdən keçirilən modeldir ki, burada lisenziyalı maliyyə qurumlarının hər biri blokçeyn şəbəkəsinin icazəli qovşağını rəqəmsal avronun tozlanması üçün kanal kimi işlədir.

“Kriptofillər” arasında populyar olan, lakin mərkəzi banklar tərəfindən hələ tam sınaqdan keçirilməmiş son model, istifadəçilərin məxfiliyini qorumaq üçün fiat valyutasının (hökumət tərəfindən buraxılan, lakin əmtəə tərəfindən dəstəklənməmiş valyuta) anonim fungible tokenlər kimi buraxılacağı yerdədir. Hazırda qlobal ÜDM-in 90 faizindən çoxunu təmsil edən 87 ölkə CBDC-ləri araşdırır. Gəlin onlara bir az yaxından nəzər salaq.

- Yamaykanın JAM-DEX-i 2022-ci ilin iyun ayında istifadəyə verilmiş və qanuni ödəniş vasitəsi kimi rəsmi olaraq ratifikasiya edilmiş ilk CBDC-dir. JAM-DEX, Baham adalarının Qum Dollarından və Şərqi Karib Mərkəzi Bankının DCash-dan fərqli olaraq blokçeyn əsaslı deyil.

- CBDC tətbiq edən ilk Afrika ölkəsi olan Nigeriya, 2021-ci ilin oktyabrında eNaira-nı işə saldı.

- Sub-Sahara Afrika CBDC-ləri qəbul etməyə hazırlaşır. Mobil pul köçürmə xidməti olan M-PESA-nın geniş istifadəsi CBDC-lərin gələcəkdə potensial istifadəsi üçün güclü sosial və maliyyə infrastrukturunu yaratmışdır.

- Səudiyyə Ərəbistanı və Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin mərkəz banklarının ortaq şəkildə başladığı bir təşəbbüslə ortaq istifadəsini test etdi” (2).

Karib dənizi və Baham adalarından Çin və İngiltərə banklarına qədər dünyanın hər bir tərəfindən böyük və kiçik ənənəvi valyutalar üçün artan təhdidlərin öhdəsindən gəlmək və daha asan ödəmə sistemlərini inkişaf etdirmək üçün rəqəmsal valyutalar üzərində səy göstərilir. Kriptovalyutaların dünyada sürətlə yayılmasından narahat olan mərkəzi banklar rəqəmsal valyutalarla bağlı araşdırmalarına davam edərkən təcrübələr aparırlar.

Ənənəvi nağd valyutalarda olduğu kimi, onu əlində tutan şəxs də mərkəzi bankın öhdəliyini daşıyır. Yenə bununla elektron ödəmələr və köçürmələr əldə edə bilər. Normalda Mərkəzi Bank tərəfindən verilmiş nağd pul xaricindəki aktivlərə giriş yalnız banklar kimi maliyyə qurumlarına məxsus bir güzəşt idi.

“Son illərdə rəqəmsal pulların istifadəsinə maraq, texnoloji inkişafın yaratdığı zəminlər Mərkəzi Bankları da bu sahədə düşünməyə vadar etdi. Bir çox hesabatlarda Mərkəzi Bankların kriptovalyutalara olan inamlarını artırmaq üçün özlərinin rəqəmsal valyutalarını yarada biləcəkləri mümkünlükləri haqqında da qeyd olunur. Beynəlxalq Valyuta Fondu rəhbəri Kristin Laqard (Christine Lagarde) çıxışlarında Mərkəzi Bankları yeni texnologiya və valyutaların elektron pulla əvəz olunması prosesinə açıq olmağa çağırır. Bununla belə, Mərkəzi Banklar kriptovalyutaların pul əvəz edicisi kimi istifadəsini pul dövriyyəsinə zərər verə bilmə, köçürmələrin anonimliyi səbəbindən

risk yarada bilmə təhlükəsini qeyd edirlər. Bu əsasla bir çox Mərkəzi Banklar kriptovalyutalardan ancaq mal və xidmətlərə görə hesablaşmalarda istifadə olunmasını təklif edib” (Camalov, 2017).

Mərkəzi Bankların rəqəmsal valyutalarının iki modeli ortaya çıxmışdır: Mərkəzi Bankın öz aktivlərinə qarşı bir valyuta çıxaran Cadcoin və Mərkəzi Bank balansında bir öhdəlik kimi yerləşən, yeni valyuta olan FEDcoin.

“Kriptovalyutalarla həyata keçirilən bütün əməliyyatlar blockchain texnologiyası sayəsində dövlət qeyd kitablarında saxlanılır və bu hər kəs üçün əlçatandır. Kriptovalyutanın ən vacib xüsusiyyəti onların heç bir mərkəzi idarəetmə mexanizminə ehtiyac duymamasıdır. Bu, blockchain sayəsində mümkündür. Mərkəzi bankların bu texnologiyayı rəqəmsal valyutalarda istifadə edəcəyi barədə ortaq bir mövqe yoxdur. Məsələn, Çin Bankı, rəqəmsal yuanın blok zəncirinə əsaslanmayacağını açıqladı. Digər tərəfdən, İsveçin sınaq mərhələsində olduğu elektron tac da bu texnologiyaya əsaslanır. Blok zəncirindən istifadə olunsaydı, Mərkəzi Bankların reyestri hər kəsə təqdim etməsi gözlənilir. Məhdud sayda səlahiyyətli istifadəçiyə icazə veriləcəyi düşünülərsə də, bu, kriptovalyutaların əsas təməli olan mərkəzləşdirilmiş maliyyə konsepsiyası xaricindədir” (4).

Elektron pulun və onun bir növü kimi kriptovalyutaların istifadəsinin genişlənməsi onun gələcəkdə milli valyutalar qarşısında alternativ mübadilə vasitəsi kimi inkişafını gündəmə gətirir. Hazırda kriptovalyutalarda aparılan əməliyyatın həcmi yüksək olmadığı üçün onların Mərkəzi Bank tərəfindən həyata keçirilən monetar siyasətə təsiretmə gücünün çox zəif olduğu qeyd olunsaydı, gələcəkdə müsbət şəbəkə effektləri nəticəsində bu kimi alternativ valyutaların istifadə meyilliyinin artacağı, bunun nəticəsində kriptovalyutaların milli valyutaları əvəzləyəcəyi və beləliklə də Milli Banklar tərəfindən həyata keçirilən monetar siyasətin iqtisadiyyata təsiretmə gücünün zəifləyəcəyinə və hətta itəcəyinə dair fikirlər səslənir.

“Hazırda dünyanın müxtəlif ölkələrində rəqəmsal valyutalara maraq getdikcə artmaqdadır. Çin isə bu istiqamətdə yeni bir addım atıb.

Məlum olduğu kimi, Çin dünyanın ən çox mobil ödəniş sistemlərinə sahib ölkəsidir. Hər beş ödənişdən dördü mobil ödəmə sistemləri olan “Reach.at Pay” və “Ali Pay” vasitəsilə həyata keçirilir. Bununla yanaşı, ölkədə bir müddətdir ki, rəqəmsal yuanın istifadəyə buraxılması üçün işlər həyata keçirilir” (5).

Kriptovalyutanın rəsmi pul vahidi olmaması və kiçik həcmli ödəmələr üçün nəzərdə tutulması və əksər ölkələrdə bank və kredit kartları tətbiqlərinin geniş yayılmasından dolayı bu ödəmə vasitələrini tamamilə əvəzlənməsi mümkün görünür.

Müəyyən ölkələrdə Mərkəzi Bankların nəgd pulun kriptovalyutalarla əvəzlənməsinin qarşısını almaq və rəsmi valyutanın iqtisadiyyatda dəyər ölçüsü xassəsinə malik tək vasitə olmasını qorumaq məqsədilə kriptovalyutaların milli valyuta olmasını qorumaq məqsədilə kriptovalyutaların milli valyuta müqabilində emissiya edilməsini və tələb olduğu hallarda milli valyuta vasitəsilə geri ödənməsini təmin edən tənzimləyici qaydalar müəyyənləşdirdikləri müşahidə olunur. O da qeyd olunmalıdır ki, bu cür qanuni tələblərin qoyulmadığı ölkələrdə də kriptovalyuta emissiya edən maliyyə təşkilatlarının öz kredit qabiliyyətliliklərini artırmaq və ictimaiyyətin bu məhsullara güvənini artırmaq məqsədilə tələb olduğu hallarda milli valyuta ilə geri ödəmə həyata keçirilir.

Müasir dövrdə əsas məsələ dünya birliyinin global bank sistemlərində kriptovalyutanın yaşayış hüququnu tanıması şəraitində qanunvericilik bazasının təşkilidir. Əslində texnologiyanın özü üçün qanunvericilik məhdudiyyətləri yoxdur, lakin bir çox biznes-proseslər müəyyən çətinliklərlə qarşılaşmaqdadırlar. Qanunvericilik blokçeynin tətbiq olunacağı sferaları tənzimləyir. Həmçinin texnologiyanın tətbiqi banklara yalnız sanksiyalar şəraitində deyil, beynəlxalq banklararası informasiyanın ötürülməsi sistemlərindən aralanmasında və SWIFT ödəmələrinin həyata keçirilməsində işçi alternativini tapmağa kömək edir.

Bu gün dünyanın əksər ölkələrində milli valyutaların rəqəmsal valyutaya keçidini yoxlamaq üçün müəyyən test yoxlamalara əl atırlar. “Məsələn, Türkiyə Mərkəzi Bankı rəqəmsal türk lirəsini (Dijital Türk lirası) test etmək və gələcəkdə ölkənin mövcud ödəmə infrastrukturuna tətbiqi üçün yeni platforma yaratdı. Mərkəzi Bank texnologiya şirkətləri olan Aselsan və Havelsan, Türkiyənin Elm və Texniki Araşdırma Şurası (TUBİTAK) və İnformasiya Təhlükəsizliyi Araşdırma Mərkəzi

(BİLGEM) ilə birgə müqavilə imzaladı. Yeni yaradılan “Dijital Türk lirası İşbirliyi Platforması” adlı platforma rəqəmsal valyutanın potensial faydaları ilə bağlı araşdırmalar aparacaq. Rəqəmsal valyutanın istifadəyə verilməsinin nə dərəcədə məqsədəuyğun olduğunu anlamaq üçün Mərkəzi Bank rəqəmsal lirənin texnoloji alternativlərini öyrənəcək. Bundan əlavə, mövcud texnologiyaların rəqəmsal lirənin iqtisadi, hüquqi və maliyyə tələblərinə cavab verməsini təmin edib-etməyəcəyini müəyyənləşdirmək əsas hədəf qoyulub” (6).

Beynəlxalq təcrübənin müqayisəli təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, rəqəmsal maliyyə aktivlərinin leqallaşması ilə bağlı dövlətlər son 2-3 ildə, xüsusən pandemiyadan sonra olduqca liberal mövqə təqdim edirlər. Məsələn, 2020-ci ildə Rusiya Federasiyasında, həmin ildə Serbiya Respublikasında, eləcə də 2017-2022-ci illər aralığında digər dünya dövlətlərində rəqəmsal maliyyə aktivləri ilə bağlı dövlətdaxili qanunvericilik aktları qəbul edilmişdir.

“Bütün dünyada bu gün rəqəmsal maliyyə aktivlərinin ən çox yayılmış növləri koin və tokenlərdir. İstər koinlər, istərsə də tokenlər rəqəmsal dəyəri olan pullar hesab olunur. Onlar hər ikisi xüsusi rəqəmsal kodların birləşməsidir. Bu pulların emissiyası xüsusi proqramlar vasitəsilə həyata keçirilir. Hər ikisinin dəyəri vardır. Hər ikisi ilə bağlı bütün əməliyyatlar blokçeyn zəncirində qeyd edilir. Əgər koinlərin hər birinin öz xüsusi blokçeyn sistemləri olursa, tokenlər artıq mövcud olan blokçeyn sistemlərində yaradılır, dövr edir” (7).

Maliyyə və rəqəmsal texnologiyaların inkişafı, həmçinin rəqəmsal valyuta (kriptovalyuta) bazarında aktivlərin qiymətlərinin artım perspektivləri investorların diqqətini cəlb etməyə bilməzdi.

Kriptovalyutalara investisiya etməklə gəlir əldə etməyin 4 əsas üsulu var:

1. Investor strategiyası-kriptovalyutanı aşağı qiymətdə alıb, uzunmüddətli mövqedə bahalaşmasını gözləmək və bahalaşdıqdan sonra satmaq;
2. Treyder strategiyası-kriptovalyutalarla ticarət etmək və onların məzənnə fərqlində qazanmaq;
3. Xüsusi mayninq üçün avadanlıqlar almaqla kriptovalyuta əldə etmək. Bu üsul nisbətən daha çox zaman alır və kriptovalyutanın qiymətindən asılı olaraq gəlir gətirir;
4. ICO və İEO-larda iştirak etməklə şirkətlərin (startaplar) daxili valyutası olan-token almaq. Layihə uğurlu olacağı təqdirdə tokenlərin dəyəri qalxır. Lakin real praktikada belə nümunələr çox azdır.

“Hazırda korporativ investorların kriptovalyuta bazarına girməsini gecikdirən əsas faktor beynəlxalq və ya lokal səviyyədə tənzimləmə mexanizmlərinin olmamasıdır. Bəzi ekspertlər düşünür ki, hər hansı inzibati tənzimləmə mexanizmlərinin tətbiq edilməsi bazara neqativ təsir göstərəcək. Kriptovalyuta sektorunun tənzimlənməsi kriptovalyuta bazarında dövriyyənin azalmasına və qiymətlərin enməsinə səbəb olan faktor olsa da, ümumilikdə sektora uzun müddətli mövqedə effektiv təsirini göstərəcək və investorların güvənini təmin edəcək. Çünki tənzimləmələr ümumilikdə kriptovalyuta sektorunda spekulyativ kapitalın çıxmasına səbəb olacaq və bazarda real investisiyaların qalmasını təmin edəcəkdir. Odur ki, kriptovalyuta sektorunun qlobal tənzimlənməsi qaçılmazdır. Bu, sadəcə zaman məsələsidir. Çünki dünya iqtisadiyyatı rəqəmsallaşmaya doğru gedir və bu zaman rəqəmsal valyutalara tələb artacaqdır” (8).

Hər bir dövlətin iqtisadiyyatı daxili siyasəti ilə məhdudlaşmayan, xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafından, eləcə də dünya iqtisadiyyatından bilavasitə asılı olan mürəkkəb mexanizmdir. Dünya iqtisadiyyatında baş verən proseslərin, o cümlədən əmtəə-pul bazarlarındakı vəziyyətin daimi izlənilməsi və nəzarət dairəsində saxlanılması iqtisadi inkişafı şərtləndirən meyarlar sırasında olaraq dövlətin iqtisadi və maliyyə qurumlarının mühüm vəzifələrindəndir.

Hazırda dünya miqyasında təkmilləşən beynəlxalq pul sistemləri, yeni nəsil ödəniş vasitələri, elektron hesablaşmalar və virtual pul vahidləri iqtisadi qloballaşmanı daha da sürətləndirən amillərdir. Pul, elə maddi aktiv, maddi dəyər və ya məhsuldur ki, onsuz heç bir müasir cəmiyyəti, bazar münasibətlərini, əmtəə dövriyyəsinə, ticarət, maliyyə institutlarını və iqtisadi təsisatları təsəvvür etmək mümkün deyil.

Virtual pul bazarında iqtisadi və normativ-hüquqi tənzimləmənin olmaması dövlətlərin milli büdcələrindən külli miqdarda vergi məbləğlərinin yayındırılmasına yol açmaqla, vergi ödəməkdən yayınma cinayətlərinin qloballaşmasına səbəb olur və bu əməllərin törədilməsində təqsiri olan

şəxslər barəsində cinayət-hüquqi tədbirlərin görülməsini, iqtisadi cinayətlərlə, o cümlədən vergi cinayətləri ilə mübarizə aparılmasını mümkünsüz edir.

Məhz bu təhlükənin qarşısının alınması məqsədilə dünyanın aparıcı dövlətləri və mərkəzləri kriptovalyutaların qanuni hesablaşma pul vahidlərinə çevrilməsinə mane olmağa çalışırlar. Məsələn, Cənubi Koreya Bitcoin daxil olmaqla, bütün kriptovalyutaların ticarətinə qadağa qoymağa hazırlaşır və bununla əlaqədar olaraq yerli birjalarda virtual valyutalarla ticarəti qadağan edən qanun layihəsi də hazırlanır. İsrailin Mərkəzi Bankının rəhbərliyi Bitcoin valyuta deyil, aktiv adlandıraraq, bu kimi virtual valyutaları real valyuta olaraq qəbul etməyəcəyini və bu trassaksiyaların ölkənin banklarına və onların müştərilərinə yaratdığı riskə nəzarət etmək üçün nizamnamələr hazırlamağın çətin olacağını bildirib.

Çinin Mərkəzi Bankı Bitcoinin və digər kriptovalyutaların ilkin bazarda emissiyasını qadağan edib və buna son qoyulmasını, təşəbbüskarların isə cəzalandırılmasını tələb edib. Rusiya Mərkəzi Bankı da ölkə ərazisində Bitcoinin tətbiq edilməsi haqqında danışmağın hələ çox tez olduğunu hesab edərək, hazırda adı qeyd olunan rəqəmsal valyutanı federasiyanın ərazisində qanuni maliyyə dövriyyəsi metodu kimi qəbul etməyəcəyini bildirib. ABŞ-da isə əksinə, kriptovalyutalara daha liberal yanaşırlar.

Nəticə

Tədqiqata əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, müəllif dünyada yeni valyuta missiyasını üzərinə götürmək qədər ciddi olan rəqəmsal valyuta barədə geniş araşdırma aparmışdır. O, rəqəmsal valyutanın müsbət və mənfi tərəflərinə diqqət cəlb edərək göstərməyə çalışmışdır ki, hələ bu valyutanı dünya dövlətləri o qədər də mükəmməl hesab etmirlər.

ABŞ-dan başqa digər dövlətlərin ehtiyatlı davranmaları bir daha göstərir ki, rəqəmsal valyutanın meydana gəlməsi dünyada hegemonluğun yeni variantıdır ki, bu da müstəqil dövlətlərin iqtisadi, maliyyə siyasətləri ilə əkslik təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. <https://soccerspen.com>>what-is-a-digital-currency
2. <https://www.mckinsey.com>
3. Camalov, R. (2017). "UNEC EKSPERT" jurnalı, dekabr. № 02(04), s.30-31.
4. <https://sia.az>>news>economy
5. <https://banco.az>>news>İlk-defe-bu-olkede-işçilerin
6. <https://kriptoinvest.az>>tag>reqemsalvalyuta
7. <https://www.injuria.az>>news>
8. <https://kriptoinvest.az>>tag

Göndərildi: 20.02.2023

Qəbul edildi: 16.04.2023